

MAKTABLARDA DEVIANT XULQ-ATVORLI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASHNING PSIXOLOGIK TIZIMI

Yamonova Mehriniso Ibodullayevna

Samarqand viloyati Kattaqor'gon tumani MMTBga qarashli 27-maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Mazkur metodik tahlilda maktab o'quvchilari, ayniqsa o'smirlar o'rtasida deviant (normadan chetlanuvchi) xulq-atvorning shakllanish sabablari, uning namoyon bo'lish shakllari hamda amaliyotchi psixologning ushbu toifadagi bolalar bilan ishlash strategiyalari ko'rib chiqiladi. Maqolada deviant xulq-atvorni korreksiyalash va uning oldini olish bo'yicha aniq bosqichli algoritmlar taklif etilgan.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, o'smirlik inqirozi, agressiya, korreksiya, preventiv chora-tadbirlar, reasotsializatsiya, "Men-konsepsiya".

Maktab amaliyotida **deviant xulq-atvor** (lotinchadan *devitatio* – chetlanish) deganda, o'quvchining jamiyatda va ta'lim muassasasida o'rnatilgan huquqiy, axloqiy va intizomiy normalarga mos kelmaydigan xatti-harakatlari tushuniladi. Bunga darslarni surunkali qoldirish, o'g'rilik, maktab mulkiga zarar yetkazish (vandalizm), tengdoshlariga nisbatan jismoniy va ruhiy bosim o'tkazish (bulling), erta alkogolizatsiya va tamaki mahsulotlariga ruju qo'yish kabi holatlar kiradi.

Deviant xulq-atvor ko'pincha **o'smirlik inqirozi (12-15 yosh)** davrida eng yuqori nuqtasiga chiqadi. Bu davrda bolaning anatomik-fiziologik qayta qurilishi (gormonal portlash) uning ruhiyatidagi beqarorlik, o'ta ta'sirchanlik va o'zini kattalardek ko'rsatishga bo'lgan kuchli ehtiyoj bilan birlashadi. Agar bola bu davrda oilada va maktabda sog'lom e'tibor topa olmasa, u o'z shaxsiyatini tasdiqlashning "salbiy (deviant) yo'li"ni tanlaydi. Psixolog o'quvchi bilan ish boshlashdan avval nima sababdan bolada xulq-atvor buzilishi yuzaga kelganini aniqlashi shart. Ilmiy psixologiyada ushbu omillar uchta asosiy guruhga bo'linadi:

- **Psixofiziologik omillar:** Bosh miya jarohatlari oqibatlari, asab tizimining o'ta qo'zg'aluvchanligi, aksentuatsiya (shaxs xarakter qirralarining normaga yaqin, ammo o'ta bo'rtib chiqqan shakli, masalan, gipertimlik yoki epileptoidlik).
- **Mikromuhit (Oila) omillari:** Oiladagi disfunktsiya — ota-onaning doimiy janjallari, spirtli ichimliklarga ruju qo'yganligi, bolaga nisbatan jismoniy zo'ravonlik (shafqatsiz munosabat) yoki ota-onaning o'ta sovuq, loqayd munosabati.
- **Pedagogik omillar:** Maktabda bolaga nisbatan "muammoli bola" degan salbiy tamg'a (leybl) yopishtirilishi, o'qituvchilarning adolatsiz munosabati va bolaning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklari tufayli maktabdan bezishi.

Amaliyotchi psixolog deviant xulq-atvorli o'quvchi bilan ishlashda quruq nasihatgo'ylik yoki jazo usullaridan mutlaqo voz kechishi kerak, chunki bu bolada faqatgina "psixologik himoya va qarshilik" refleksini kuchaytiradi. Ishlar quyidagi qat'iy ketma-ketlikda tashkil etiladi:

1.Psixologik xavfsizlik va kontakt fazasi: Ishonchli kontakt o'rnatish. Bola bilan individual, maxfiy suhbat tashkil etiladi. Psixolog bolani ayblamaydi, jazolamaydi va hukm qilmaydi. Maqsad — bolaning ichki "men"ini eshitish va unga maktabda uni tushunadigan inson borligini his qildirish.

2.Xulq-atvor motividagini aniqlash: Suhbat va testlar yordamida. Deviant harakatning ortida qanday ehtiyoj yashiringanini aniqlash. Masalan, bola darsda so'kingan bo'lsa, buning sababi bezorilik emas, balki "hamma menga qarasin" degan e'tibor tanqisligi (demonstrativlik) bo'lishi mumkin.

3.Kognitiv xulq-atvor korreksiyasi: Treninglar va rolly o'yinlar. Bolaga g'azab va agressiyani janjalsiz, ijtimoiy maqbul yo'llar bilan chiqarish texnikalari o'rgatiladi (masalan, sport, art-terapiya, yozma refleksiylar). Noto'g'ri ustanovkalar ("Hamma bilan urushish kerak, aks holda seni ezishadi") o'zgartiriladi.

4.Faoliyatni qayta yo'naltirish (Sublimatsiya): Ijtimoiy foydali mehnat. Bolaning destruktiv (vayronkor) energiyasi konstruktiv (yaratuvchan) tomonga buriladi. Unga maktab jamoat ishlarida yetakchilik, tadbirlarni tashkil etish, sport musobaqalarida sardorlik kabi mas'uliyatli va uning nufuzini ko'taradigan vazifalar beriladi.

Deviant xulq-atvorli o'quvchilar bilan ishlash samarasini oshirish uchun maktab amaliyotchi psixologi quyidagi tizimli yondashuvlarni o'z faoliyatiga tatbiq etishi lozim:

1. "Muvaffaqiyat vaziyati"ni modellashtirish. Deviant bolalar odatda maktabda doim dars tayyorlamaydigan, yomon baho oladigan va faqat tanbeh eshitadigan muhitda yashaydilar. Psixolog fan o'qituvchilari bilan kelishgan holda, ushbu o'quvchi o'zi nisbatan yaxshi tushunadigan kichik bir topshiriq bajarilganda ham uni butun sinf oldida rag'batlantirish tizimini yaratadi. Muvaffaqiyat hissi boladagi "Men baribir yomonman" degan negativ ko'nikmani parchalaydi.

2. Referent (Nufuzli) shaxs tahlili. O'smirlar uchun ota-ona yoki o'qituvchining so'zi o'z nufuzini yo'qotgan bo'lishi mumkin. Psixolog bola uchun maktabda yoki uning atrofida kim so'zsiz avtoritet (nufuzli inson) ekanligini aniqlaydi (bu jismoniy tarbiya o'qituvchisi, chaqiriqqacha yoshlarni tayyorlash rahbari yoki yuqori sinfdagi biror faol o'quvchi bo'lishi mumkin). Korreksion ishlarga o'sha referent shaxs yordamchi sifatida jalb etiladi.

3. Oilaviy tizimni korreksiyalash. O'quvchining maktabdagi xulqi uydagi muhitning ko'zgusidir. Psixolog ota-onalar bilan individual konsultasiyalar o'tkazib, ularga bolaga nisbatan "Giperopeka" (o'ta qattiq nazorat) yoki "Gipoproteksiya"

(mutloq tashlab qo'yish) xatolarini tushuntiradi. Uyda bola bilan emotsional aloqani tiklash bo'yicha metodik tavsiyalar beradi.

Psixologik ishlarning teskari natija bermasligi uchun quyidagi xatti-harakatlar **mutlaqo man etiladi:**

Ommaviy muhokama qilish: O'quvchini sinf soati yoki maktab yig'ilishlarida guruh oldida sharmanda qilib jazolash (bu bolani yanada qaysar va agressiv qiladi).

- ✓ **Hissiyotlarga berilish:** Bola psixologni provokatsiya qilganda (asbiylashtirmoqchi bo'lganda) baqirish, tahdid qilish yoki emotsional portlash ko'rsatish. Psixolog doimo neytral va barqaror flegmatik pozitsiyani saqlashi shart.
- ✓ **Ishonchni buzish:** Individual suhbatda bola aytgan shaxsiy sirlarni boshqa o'qituvchilar yoki sinfdoshlariga so'zlab berish (bu bilan psixologning maktabdagi nufuzi va bolaning ishonchi butunlay yo'qoladi).

XULOSA. Maktablarda deviant xulq-atvorli o'quvchilar bilan ishlash — bu uzoq muddatli, sabr-toqat va chuqur ilmiy-psixologik bilim talab etadigan jarayondir. Boladagi normadan chetlanishni shunchaki "tarbiyasizlik" deb baholamay, uning ortidagi ruhiy jarohatlar, gormonal o'zgarishlar va ijtimoiy e'tibor tanqisligini ko'ra bilish hamda korreksion ishlarni bosqichma-bosqich, tizimli amalga oshirishgina o'quvchini sog'lom sotsializatsiya yo'liga qaytara oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va bolalar huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilish tizimi yanada takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: Milliy qonunchilik ma'lumotlari bazasi, 2023. (*Voyaga yetmaganlarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish va profilaktika asosi*).
2. **Zmanovskaya E. V.** Deviantologiya: Psixologiya otklonyayushegosya povedeniya. – Moskva: Akademiya, 2019. – 288 s. (*Deviant xulq-atvor turlari va ularning psixologik determinanti bo'yicha fundamental darslik*).
3. **Kleiberg Yu. A.** Psixologiya deviantnogo povedeniya. – Sankt-Peterburg: Piter, 2021. – 368 s. (*O'smirlar o'rtasidagi xulq-atvor buzilishlarini ijtimoiy-psixologik korreksiyalash metodikalari*).
4. **Nishonova Z. T.** Psixologik konsultatsiya va korreksiya. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 312 b. (*Muammoli va deviant xulqli bolalar bilan individual ishlashning amaliy tizimi*).
5. **Karimova V. M.** Ijtimoiy psixologiya va muloqot madaniyati. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 210 b. (*O'smirlarda deviant guruhlar ta'siriga tushib qolish mexanizmlari va uning preventivasi*).

6. **Lichko A. E.** Psixopatii i aksentuatsii xaraktera u podrostkov. – Sankt-Peterburg: Rech, 2010. – 256 s. (*O'smirlarda xarakter aksentuatsiyalari va ularning deviantlikka ta'siri diagnostikasi*).
7. **Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST).** Voyaga yetmaganlar o'rtasida suitsidal va deviant xulq-atvor xavflarini barvaqt aniqlash hamda maktab psixologik xizmatini tashkil etish bo'yicha xalqaro qo'llanma. – Jeneva: WHO Press, 2024.

